

**BATMAN
AKADEMİ
DERGİSİ**

Batman Üniversitesi
İslami İlimler Dergisi

**BATMAN
ACADEMY
JOURNAL**

Batman University
Journal of Islamic Sciences

BATMAN AKADEMİ DERGİSİ

Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

e-ISSN: 2619-9114

Yıl: 5, Cilt: 5, Sayı:1

Haziran-2021

MAKALE BİLGİLERİ

Osmanlı Kelâm Geleneğinde İbn Kemâl ve Mehmed Birgivî

Ibn Kemal And Mehmed Birgivî In The Ottoman's Kalam Tradition

Bu makale Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2018 yılında tamamlanan ve Doç. Dr. Mustafa ÜNVERDİ danışmanlığında Şeyma İLBAYLI tarafından hazırlanan "*Osmanlı Devleti XVI. yüzyıl kelimcileri -İbn Kemâl, Taşköprülüzâde ve Birgivî örneği-*" adlı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yazarlar

Mustafa Ünverdi

Doç. Dr. Gaziantep Üniv. İlahiyat Fak.

mustafaunverdi@yahoo.com, Orcid: 0000-0002-2848-4073

Şeyma İLBAYLI

Öğretmen, MEB,

s.sahiner27@hotmail.com, Orcid:0000-0002-1561-4713

Yayın Bilgisi

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 26.03.2021

Makale Kabul Tarihi: 14.04.2021

Sayfa Aralığı: 43-72

Öz: Bu çalışmanın amacı 16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin önemli âlimlerinden İbn Kemâl ve Mehmed Birgivî'nin İlahiyat, nübüvvet, semiyat ve insan hakkındaki görüşlerini karşılaştırmalı biçimde ortaya koymaktır. İki âlimin görüşlerinin – imkânlar dâhilinde- kendi kaynaklarından incelendiği bu çalışmada, 16. Yüzyıl itibariyle ilmî çalışmaların ileri düzeyde olduğu görülmüştür. Bu sırada siyasi olarak yeni toprakların fethi, iç isyanlar ve Şii propagandası öne çıkmıştır. 16. Yüzyıl Osman Devleti'nde İbn Kemâl ve İmam Birgivî dikkat çeken iki özgün isimdir. İbn Kemâl, felsefî tahlilleri ile Osmanlı kelâm geleneğinde felsefî kelâmın önemli temsilcisi durumundadır. Ayrıca devletin üst kademelerinde görev almış bir bürokrat kimliğine sahip olmasının da etkisiyle olmalı, yaşadığı dönemde Şii propagandasına karşı mücadele için risâleler yazmış ve ortaya koyduğu düşünceyle Sünnî i'tikâd lehinde çabalamıştır. Birgivî ise daha çok akaide dair öğütler niteliğindeki risaleleri ile halkın inanç dünyasındaki tahrifata ve tasavvuf ehlindeki kimi sapmalara engel olmaya çalışmıştır. Onun dinî anlamda öze dönüş şeklindeki görüşleri Selefilikle ilişkilendirilmesine neden olmuştur. İbn Kemâl ve Birgivî'nin yöntemleri farklı olsa da her ikisinin de Hanefî-Mâtürîdî merkezli Sünnî inancın temsilcileri olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Osmanlı, İbn Kemâl, Kemâlpaşazâde, Birgivî, 16. Yüzyıl

Abstract: The aim of this study is to present the theoretical views of Ibn Kemal and Mehmed Birgivî, scholars in the Ottoman Empire, in a 16th century. The views of the two scholars were analyzed from their own sources within the bounds of possibility. As of the 16th century, it was seen that scientific studies were at an advanced level. In this century, the political conquest of new lands, internal revolts and Shi'ite propaganda came to the fore. In the 16th century, many scholars were raised in the Ottoman world of science. During this period, Ibn Kemâl and İmam Birgivî are two distinct names. Since Ibn Kemâl was in the state service, he contributed to the preservation of Sunni thought with his treatises and fatwas against Shiite propaganda, which was intense at that time. With his philosophical analysis, Ibn Kemal is an important representative of philosophical theology in the Ottoman theological tradition. On the other hand Birgivî, tried to prevent distortions in the belief world of the people and some deviations in Sufism with his treatises, which were mostly advices about the belief. It does not seem appropriate to associate him with Salafism because of his struggle with bidah and superstitions. For, the Ahl al-Sunnah has fought a strong intellectual struggle against bid'at and superstitions in every period of history. Although Ibn Kemal and Birgivî have different opinions on some issues, we can say that they are both representatives of the Sunni belief centered on Hanafi-Mâtürîdî.

Key Words: Theology, Ottoman, Ibn Kamâl, Kamalpasazade, Birgivî, 16 Yüzyıl.

Giriş

16. Yüzyıl Osmanlı Devleti ilim ve düşüncede oldukça zengin bir dönem olarak kabul edilir. İbn Kemâl (ö. 940/1534) ve İmam Birgivî (ö. 981/1573) dışında Molla Zeyrek (ö. 903/1497-98), Kara Seydî-i Hamîdî (ö. 912/1507), Kara Dâvûd (ö. 948/1541), Taşköprîzâde (ö. 968/1561), Sinan Efendi (ö. 986/1578), Molla Hâfız (ö. ?) vb. âlimin bu çağda yaşamış olması, bu dönemin ilmî yönünü gösterir niteliktedir.¹

Kemalpaşazâde ismiyle meşhur İbn Kemâl, Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın önemli âlimlerinden ve devlet adamlarından birisidir. İbn Kemâl dilde, dini ilimlerde, felsefede ve tarihte önemli eserler üretmiştir. Molla Lütfi (ö. 900/1495), Kestelî Muslihuddîn Mustafa (ö. 901/1496), Alâeddîn Tûsî (ö. 887/1482) ve Hızır Bey'in (ö. 863/1459) talebesi Hatıpzâde'nin (ö. 901/1495) öğrencisi olması Kemalpaşazâde'nin engin bir ilim adamı olmasında etkilidir. İbn Kemâl'in çalışmamıza konu olmasının sebebi, onun üst düzey siyasi makamlar elde etmesine rağmen ilmiye sınıfını tercih etmiş bir ilim adamı olmasıdır. Ayrıca görüşleriyle dönemin fikir ve düşünce yapısına ışık tutacak önemli bir şahsiyettir.²

Aynı dönemin bir diğer önemli ismi Mehmed Birgivî'dir. O Ehl-i sünnet savunusu niteliğinde gayretiyle ön plana çıkmış ve ahlâki yozlaşmanın önüne geçmek için mücadele etmiştir. Bu noktada başta devlet büyükleri olmak üzere her kademedeki idareci ve görevlilerde gördüğü yanlış uygulamaları cesaretle eleştirmiştir. Bu eleştiriden zaman zaman bidat içerisinde olan mutasavvıflar da nasibini almıştır. Birgivî eserlerinde inanaca dair klasik dini bilgileri aktarmasının yanında güncel meselelere de değinmiş, bu konulardaki kişisel fikirlerini açık ve sade bir şekilde dile getirmiştir. Eserlerini hiçbir devlet büyüğüne ithaf etmemiş, devlet kademele-

¹Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 1/369-370; Ömer Mahir Alper, "16. Yüzyılda Osmanlı Düşüncesi: Kemalpaşazâde Bağlamında Bazı Mülâhazalar", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ekrem Demirli vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 15-20.

²Alper, "16. Yüzyılda Osmanlı Düşüncesi.", 16.

rinde işin ehline teslim edilmemesine ve memuriyetlere rüşvetle adam alınmasına şiddetle karşı çıkmıştır.³

16. yüzyılın iki önemli âlimi İbn Kemâl ve Birgivi'nin ilâhiyat, nübüvvet, sem'iyat ve kader-kaza gibi temel meselelerdeki görüşlerinin tespiti, tasnifi ve değerlendirilmesi makalemizin esas konusunu teşkil etmektedir. Onların görüşlerini tespit etmeden önce yaşadıkları dönemin sosyo-politik şartlarını ele alma zaruretinin farkındayız. Bu nedenle makalemizde Osmanlı Devleti 16. yüzyıl sosyal, siyasi ve ilmî durumuna göz atacağız. Her iki âlimin ilmî görüşlerini tespit ederken, onların hangi saiklerle hareket ettiğini de anlayabiliriz. Böylelikle bu makale, tarih bilimi alanında yazılmış olmamakla birlikte birtakım tarihi bilgi ve verileri ihtiva etmektedir.

Makalede literatür araştırması yöntemiyle İbn Kemâl ve Birgivi hakkında yapılmış çalışmalar ve genel tarih kaynakları incelenecek ve her iki alimin ilâhiyat, nübüvvet, sem'iyat ve insan konusundaki görüşleri karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

1. 16. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Kelâmî ve İrfanî Anlayışın Mezc edilmesi

İbn Kemâl ve Birgivi'nin yaşadığı 16. asır, devletin fetihlerle sınırlarını genişletip, siyasî, iktisadî ve içtimâî alanlarda güçlü hale geldiği yüzyıldır. Bu çağ Osmanlı Devleti'nin zirve dönemi kabul edilmekle birlikte, aynı zamanda dinî ve ahlâkî açıdan yozlaşmaların görüldüğü, çalkantılı bir asırdır. Aslında XIV. ve XV. yüzyıllarda İran coğrafyası, Mâverâünnehir, Suriye ve Kahire kültürel gelişmişlik itibarıyla, Anadolu'dan ileri olmasına rağmen XV. yüzyılın son yarısından itibaren bu durum tersine dönmeye başlamıştır.⁴ Bunun başlıca sebebi Osmanlı Devleti'nin ilim adamlarına daha yüksek itibar vermesidir. Bu nedenle birçok âlim İran, Horasan,

³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/284; Mehmed Ali Aynî, *Türk Ahlâkçıları* (İstanbul: Marifet Basımevi, 1939), 1/105-108; Recep Önal, "İmam Birgivi'nin Siyasî-İtikadî Mezheplere Yaklaşımı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/4 (Ekim-Kasım-Aralık 2018): 2407; Emrullah Yüksel, "Birgivi", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/192;

⁴ Bkz. Sayın Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, (İstanbul: OSAV Yayınları, 1997), 14.

Fergana, Harezm, Dağıstan, Hindistan, Buhara, Halep, Şam, Mısır ve Karaman gibi yerlerden kalkıp İstanbul'a gelmişlerdir. Böylece imparatorluğun başkenti İstanbul adeta bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiş ve çeşitli fikirlerin ve düşüncelerin buluşup geliştiği bir merkez olmuştur.⁵

Bu dönemde medreselerinin ilk kuruluşundaki tasavvuf merkezli ilmî yapı, giderek kelâm, felsefe ve bilim geleneğine doğru evrilmiştir. Yine bu devirde çok yönlü âlim tipi ortaya çıkmıştır. Molla Fenârî (ö. 834/1431) bir yandan Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350) ile başlayan irfânî çizgiyi devam ettirirken, diğer yandan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) temsil ettiği akılcı ve kelâmî anlayışı sürdürmüştür. Fâtih Sultan Mehmed'in (1451-1481) İstanbul'da kurduğu Sahn-ı Semân medreseleri bu kültürün oluşmasında etkili olmuştur.⁶

15. yüzyılda Osmanlı'da ilmî faaliyetler Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) İstanbul'a davet edilmesiyle yeni bir ivme kazanmıştır. Kuşçu ve öğrencileri Merâğa ve Semerkand ilim anlayışının İstanbul'a taşınmasında önemli rol oynamıştır. Böylece Osmanlı medreseleri kelâmî ve irfânî çizginin mezcolunduğu yeni bir karaktere bürünmüştür, denilebilir.⁷ O dönemde Gazzâlî (ö. 505/1111), Râzî ve İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) gibi sünnî ve tasavvufî düşünürler etkili olduğu gibi İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) temsil ettiği Selef akidesi de etkili olmuştur. Ancak Osmanlı ulemâsının ashâb ve selef-i sâlihîne bağlılık hususunda oldukça titiz olmasına karşın, tasavvufî düşüncenin etkisi ve Hanefî geleneğinden dolayı Anadolu'da katı Selefiliğin gelişmesine imkân vermediği ifade edilebilir.⁸

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 84.

⁶ Bkz. Metin, Yurdagür, *Mâverâünnehir'den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelâmcıları*, (İstanbul: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 110; M. Sait Özervarlı, "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları, Tespitler-Problemler-Teklifler Sempozyum*, ed. Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar, Mustafa Sinanoğlu, (İstanbul: y.y. 2007), 199; Fahri Unan, "Medreseler ve Osmanlı Merkezi Yönetimi", erişim: 28 Nisan 2020, <https://www.journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol05...>

⁷ Özervarlı, "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?", 197-201.

⁸ Yüksel, "Birgivi", 6: 191-194; Cengiz Gündoğdu, "Sivâsi Abdülmecid", (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/286-287; Yurdagür, *Ünlü Türk Kelâmcıları*, 108-111.

16. yüzyıl Osmanlısında kelâm ilminin seyrine, medrese ve medrese dışı ilim zihniyetinin olduğu kadar Osmanlı'nın siyasi arenada giriştiği mücadelelerin ve İslâm toplumunun ona yüklediği misyonun da büyük etkisi olmuştur. Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) güneyde ve doğuda gerçekleştirdiği fetihler ve hilafeti İstanbul'a taşıması Osmanlı'ya büyük bir saygınlık ve mânevî güç kazandırmıştır.⁹

Yavuz Sultan Selim'in saltanatının sonlarına doğru Anadolu'da Safevîlerininkışkırtmalarıyla Şiîliğe meyletmiş Türkmen gruplarının çıkardıkları Celâlî İsyanları, Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde de Canberdi Gazâlî (ö. 927/1521) gibi idarecilerin isyanı ve iç isyanlar şeklinde devam etmiştir. Bu süreçte "Halîfe" adı verilen ve Erdebil, Şâh, Şeyh, Alevî propagandası yapan Safevî casusları,¹⁰ Türkmen aşiretleri arasında dinî-siyasî propaganda faaliyetlerine aralıksız devam etmiştir. Bu durum, Kanunî'yi iki defa İran seferine mecbur etmiş ve sonunda Şah Tahmasp ile barış antlaşması imzalanmıştır. Neticede Osmanlı Devleti askeri, siyasî, iktisadî ve kültürel tedbirlerle Safevî yayılcılığını önlemeye çalışsa da yaşananların, Anadolu'nun dinî tarihinde ve sosyal hayatında iz bıraktığı inkâr edilemez.¹¹

16. yüzyılda Osmanlı'da Şiî inancına karşı Ehl-i sünnet akidesi lehinde bir politika vardır. Örneğin Sünnî geleneğin Osmanlı topraklarında yerleşmesi için tarikatlar desteklenmiştir. Devletin bu politikasının dışında kalanlar "ihtilalci" olarak nitelenerek, İbn Kemâl ve Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) gibi şeyhülislamların fetvaları ile liderleri idam edilmiştir.¹²

⁹ Ömer Faruk Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi*, (İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 1999), 2/51; Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Osmanlı Medeniyeti ve Devleti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, (İstanbul: IRCICA, 1994), 1: 203; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1983), 4/166.

¹⁰ Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, 4/139; Fazlı Bulut, *İran (Gül, bülbül ve şir ülkesi)*, (İstanbul: Doğan Yayınları, 2017), 191.

¹¹ Huriye Martı, "16. Yüzyıl Osmanlısında Bir Ehl-i sünnet Müdafisi: Birgivi Mehmed Efendi", *Marife Dergisi* 5/3 (2005): 288-289.

¹² Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, (İstanbul: IRCICA, 1998), 2/146-150; Halil İnalçık, "Şeriat ve Tasavvuf, Medrese ve Tekke", *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet (Seçme Eserleri-*

2. İbn Kemâl ve Kelâmî Görüşleri

Asıl adı Şemseddin Ahmed b. Süleyman olan İbn Kemâl, Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde yetişen bir devlet adamı ve âlimdir. Dedesi Kemal Paşa'ya nispetle Kemalpaşazâde, Kemalpaşaoğlu veya İbn Kemâl diye anılmaktadır. Gençlik çağının ilk yıllarını asker olarak geçiren İbn Kemâl, daha sonra ilmiye sınıfına geçmiştir. Onun bu kararında sarayda Molla Lütü'nin şahsında müderrislere, âlimlere gösterilen hürmet olduğu belirtilmektedir.¹³

İbn Kemâl, Molla Kestelî adıyla bilinen Muslihiddin Mustafa Efendi (ö. 896/1491), Hatibzâde Muhyeddin Mehmed Efendi (ö. 901/1496), Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö. 1516) ve Marufzâde Sinaneddin Yusuf Efendi (ö. ?) gibi âlimlerden ders almıştır.¹⁴ E dirne, Üsküp ve İstanbul'da medreselerde müderrislik yapmış, 932/1526 yılında şeyhülislamlık görevine getirilmiş ve 940/1534'de vefatına kadar bu görevi sürdürmüştür. İbn Kemâl dil, tarih, edebiyat, kelâm, tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, tıp, felsefe gibi birçok alanda yazılmış üç yüz civarında eser ve risâle bırakmıştır. Onun özgün yanlarından birisi de ilgi alanına giren konularla ilgili müs-takil risaleler telif etmiş olmasıdır.¹⁵

İbn Kemâl Allah, Allah'ın sıfatları, rûh, âlemin yaratılması, cennet-cehennem, iman, kaza ve kader gibi kelâmî konular ile Eş'arî ve Mâtürîdî mezhepleri arasındaki ihtilaflarla ilgili görüşlerini de ortaya koymuştur. Kelâmî açıdan özgün kabul edilebilecek er-Risâletü fî tahkîki vücûbi'l-vâcib, er-Risâletü fî tahkîki lafz-ı Çelebî gibi eserler ortaya koymuş olmasıyla dikkate değerdir. Nitekim onun döneminde daha çok şerh ve hâşiye türünden eserler telif edildiğini görmekteyiz. Ömer Neseî (ö. 537/1142), Taftazânî (ö.

IX.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 113-116. Recep Önal, "Osmanlı Devleti'nde Sünnî Düşüncenin Resmî İdeoloji Kabul Edilmesi Üzerine Bir Değerlendirme", *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi*, ed. Mustafa Yiğitoğlu (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018), 938-941.

¹³ Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, 40; İsmet Parmaksızoğlu, "Kemâl Paşazâde", *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1962), 18/562.

¹⁴ Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, 41; "İbn Kemâl Ahmed Şemseddin Efendi", *İlmiyye Sâlnâmesi*, haz. Seyit Ali Kahraman vd. (İstanbul: İşaret Yayınları, Nisan-1998), 299.

¹⁵ Şerafettin Turan, "Kemâl Paşazâde", (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/238; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, 243; Alper, "Kemalpaşazâde Bağlamında Bazı Mülâhazalar", 16-19.

797/1395), Hayâlî Ahmed Efendi (ö. 875/1470) ve Hızır Bey'in eserlerine yaptığı şerhler, İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) Kitâb el-Musâyere'si, Hocazâde Muslihuddîn'in (ö. 893/1488) kelâmî eserlere dair şerhleri, Molla Lütî ve Kestelî'nin şerh ve haşiyeleri o dönemin özelliğini yansıtır. İbn Kemâl'in de bu yönde eserleri olmakla birlikte o, şerhçiliği aşan nitelikte eserler üretebilmiştir. Onun kelâm ilmi açısından önemli bir yanı da felsefî fikirleri kelâm yöntemiyle ele alıp bunları kelâma mâl etmiş olmasıdır.¹⁶

İbn Kemâl'in kelâm yöntemi akılcı çizgide olup, belirli bir mezhep kimliğinden öte sentezci bir düşünce yapısına sahiptir. Bununla birlikte kelâm, felsefe ve tasavvufu mezcetmiş bir âlim olan İbn Kemâl, temelde Ehl-i sünnet inancından yanadır. O itikadi konuları anlama ve yorumlamanın naklî ve aklî iki yolu olduğunu ve bunlardan akılcı metodu benimsediğini kaydeder.¹⁷ Çalışmamızın bu bölümünde onun akılcı yöntemine örnek niteliğindeki İlâhiyat, nübüvvet, sem'iyât ve insanla ilgili görüşleri hakkında bilgi vermek istiyoruz.

2.1. İlâhiyat Konuları

2.1.1. Allah'ın Varlığının Delilleri

İbn Kemâl isbât-ı vâcib konusunda hudûs, imkân, gaye ve nizam delillerini kullanmıştır. İnsanın Allah'ın varlığını bilmesi kadar O'nun sıfatlarını da bilmesi gerekir. Bu konuda kaleme aldığı er-Risâletü fî tahkîki vücûdî'l-vâcib isimli eserinde eleştirel bir biçimde Nasîruddîn et-Tûsî ile Devvânî'nin (ö. 1518) görüşlerine yer vermiştir. İbn Kemâl aynı eserinde ilahi sıfatların zat ile münasebetini de konu edinmiştir.¹⁸ Bu risâlesinde ontolojik delilde "varlığı zorunlu olanın başka varlığı gerektirmesi" ilkesini incelemiş ve vâcibü'l-vücûd kavramını tahlil etmiştir. Risâletü'l-Münîre'de isbât-ı vâcib için gaye ve nizam delilini kullanmıştır. Risâletü fî Ulûmî'l-Hakâik ve Hikmeti't-Dekâik'de "Âlem-i Suğra" olarak isimlendirdiği insanı, Allah'ın varlığına ve yüceliğine delil teşkil eden en önemli varlık olarak görmüştür. Marifetullah hususunda

¹⁶ M. Sait Yazıcıoğlu, "Kelâmcı Olarak İbn Kemâl", 149-155.

¹⁷ Alper, "Kemalpaşazâde Bağlamında Bazı Mülâhazalar", 19.

¹⁸ Bkz. Ali Öge, *Şeyhu'l-İslâm İbn Kemâl'in Sünnîlik Anlayışı*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010), 160.

akıl erbabı ile tasavvuf erbabını şöyle karşılaştırır: Akılcılar eserden müessire; tasavvuf ehli ise doğrudan Allah'ı bilmeye (keşf) çalışır.¹⁹

İbn Kemâl Hâşiyetü li'l-mevâkîf fî evveli'l-ilâhiyyât'da Allah'ın varlığını ispat noktasında Hz. İbrahim'in müşriklere getirdiği yıldızlarla ilgili kozmolojik delili örnek vermiştir. Hz. İbrahim'in bu delili getirmekteki amacı yıldızların Rab olamayacağını ispat etmek olsa da bunun aynı zamanda Allah'ın varlığına da delil oluşturduğunu ifade etmiş ve bunu Allah'ın nazar ve istidlâl ile bilinebileceğine delil kabul etmiştir. O bunun dışında Allah'ın riyâzet ve mücâhede yoluyla bilineceğini söyleyerek tasavvufî keşfe kapı aralamıştır.²⁰

“Kişi gördükte bir nakş-ı bülendi,

Bilür kim vardır anun nakş-ı bendi...

Hudâ'nın birliğine kayıl olmuş,

Zeban-ı hal ile her berg güya

Hudâ'nın birliğin eyle nüveydâ”²¹

İbn Kemâl yukarıdaki dizelerde ortaya koyduğu düşünce ile “vahdet-i vücûd” düşüncesine sahip olduğu ifade edilmiştir. Ancak onun bu konudaki görüşlerini incelediğimizde bunu destekleyecek yeterli kanıtı sahi olmadığımızı belirtmeliyiz. Bilakis onun vahdet-i vücûdu sert biçimde eleştirdiği belirtilmiştir.²²

2.1.2. Allah'ın İsim ve Sıfatları

İbn Kemâl Allah'ın zâtının ve yüceliğinin bir sonucu olarak sıfatların varlığını kabul etmiştir.²³ İlgili rivayetlere dayanarak Al-

¹⁹İbn Kemâl, *Risâle fî Ulûm el-Hakâik ve Hikmeti'd-Dekâik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, nr. 810, 153b-154a; Delillerle ilgili görüşleri için Bkz. Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 165-166.

²⁰İbn Kemâl, *Haşiyetun li'l-Mevâkîf fî Evveli'l-İlahiyyât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi, nr. 810, 208b-209a; Bkz. Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 161.

²¹Kemal Paşazâde, *Yusuf-u Züleyha*, haz. Mustafa Demirel, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), 31-32.

²²Şükrü Özen, “Kemâlpaşazâde”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 16/241.

²³Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 170; Şamil Öçal, *Kemal Paşazâde'nin Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 283.

lah'ın doksan dokuz ismini zikredenlerin cennete gireceğini belirtmiştir. Bu onun yöntem olarak habere dayalı bilginin epistemik değerini kabul ettiğine işaret eder.²⁴ O'na göre ilahi isimler tevkîfî olduğundan Allah'a dinî metinlerde yer alan isimler dışında bir isim nispet edilemez.²⁵ Bununla birlikte Allah'ın yüceliğine uygun isimler kullanılabilir. İbn Kemâl "Çalab" kelimesinin Allah'a nispetini mümkün görmüş ve bunun Türkçe'de "Rahman" anlamına geldiğini ifade etmiştir. İbn Kemâl, esmâ-i hüsnâ hususunda genel olarak naklî delilleri esas alırken, bu konudaki yanlış görüşleri de tenkit etmiştir. Diğer taraftan İbn Kemâl Allah'ın sıfatlarını selbî, subûtî ve kemâl olmak üzere üç kısımda değerlendirmiştir.²⁶ Klasik kelâm ilmindeki sıfat tasniflerine benzer nitelikteki bu konuya ayrıntılı olarak girmek tekrar olacağından çalışmamızın sınırları dışında tutulmuştur.

Öte yandan İbn Kemâl hakkında önemli ihtlaflar olan kelâm sıfatı hakkında iki risâle telif etmiştir: *Risâle fî Kıdemi'l-Kur'ân* ve *Risâle fî mâ Yeteallaku bi-Halki'l-Kur'an*. Her ikisi de yazma eser halindedir. Onun bu konudaki görüşü kelâmın zât ile kâim ezeli bir sıfat olduğudur. Bu sıfat tarihte hangi peygambere vahyedilecekse onun diliyle somutlaşır. Bu nedenle Allah'ın sıfatı ezeli olan kelâm-ı nefsidir.²⁷ Bu kelâm Allah'ın kelâmı Cebrâil vâsıtasıyla perde arkasından, yaratmış olduğu ses ve harf aracılığıyla gerçekleşmiştir. Cebrâil de bunları ezberlemiş, Hz. Peygamber'e nakletmiş ve Hz. Peygamber de Cebrâil'in getirdiklerini okumuştur. Günümüze kadar gelen ve dillerde okunan lâfzî kelâm budur.²⁸ Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) "Kur'an yaratılmış diyen kâfir olur" şeklindeki sözü, bu görüşün Kur'an'ı insan kelâmıyla eşitleme anlamına gelmesidir ki bu da Kur'an'a dil uzatmak gibidir. Bundan dolayı Ebû Hanîfe böyle bir ifade kullanmış olmalıdır. Yoksa

²⁴ İbn Kemâl, *Risâle fî Hakk-ı Esmâallâhi Teâlâ Tevkîfiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 1031, 258b.

²⁵ İbn Kemâl, *Risâle fî Hakk-ı Esmâallâhi Teâlâ Tevkîfiyye*, 258a-b; Ayrıca Bkz. Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 165-166.

²⁶ Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 173; Öçal, *Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, 284.

²⁷ Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, 132.

²⁸ Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, 143; Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 204.

kelâm sıfatının keyfiyeti ile ilgili farklı görüşlere küfrü mûcip de-ğildir.²⁹

2.2. Hz. Peygamberin Nübüvveti, Ebeveyninin Durumu ve Mucize Konuları

İbn Kemâl “Efdaliyyet”, “Hz. Peygamber’in anne-babasının du-rumu” ve mûcize gibi nübüvvet konularındarisâleler yazmıştır. Onunbu konudaki risalelerini ilmî mahfillerde Hıristiyanlık prop-agandası niteliğindeki görüşlere reddiye sadedinde görebiliriz.³⁰ İbn Kemâl Hz. İsa’nın peygamberimizden üstün olduğuna dair görüşü temelden reddederek Hz. Muhammed’in üstünlüğü dü-şüncesini savunmuştur.³¹ Hz. Peygamberin anne-babasının müşrik olmadığını, peygamberlik makamına halel getireceği endişesiyle tamamen reddetmiştir.³² Aslında sorumluluğun bireyselliği açısın-dan, hiç kimse babasının inanç tercihinden sorumlu değildir. Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi bazen müşrik olduğu apaçık olan bir babanın evladı peygamber olabilir. Burada İbn Kemâl’in yakla-şımı hamiyeti nebi ile açıklanabilir. Ayrıca şirk inancına bağlı bir babanın neslinin peygamberimizde gördüğümüz güzel ahlaka sahip olamayacak olma imkânı da İbn Kemâl’i bu görüşe sevk etmiş olabilir.

İbn Kemâl’in, Hz. Peygamber’in fazileti ve anne-babasının du-rumu hakkında yazdığı risâlelerde olduğu gibi mûcize ile ilgili yazdığı risâlelerde de asıl amacı nübüvvetin ispatıdır.³³ Buna bi-naen İbn Kemâl Risâle fî Tahkiki’l-Mûcize ve Delâletihâ alâ Sıdkı Men İddea’n-Nübüvve ismiyle müstakil bir risâle kaleme almış-tır.³⁴ Ona göre Kur’an merkezli mûcize anlayışının iki temeli var-dır: Peygamberi inkâr edenlerin acze düşürülmesi ve peygamber-

²⁹Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 204; Öçal, *Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, 295-296.

³⁰Salih Sabri Yavuz, “Kelâm’da Efdaliyyet Meselesi ve İbn Kemâl’in ‘Efdaliyyetü Muhammed’ Risâlesi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1(2005), 166.

³¹Yavuz, “Kelâm’da Efdaliyyet Meselesi”, 169-173.

³²İbn Kemâl, “*Risâle fî Ebeveyni’r-Resul*”, Mecmûa, Süleymaniye Kütüphanesi, Dü-ğümlü Baba, nr. 321, 28-41; İbn Kemâl, *er-Risâle Münîratu’l-İslâm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1188, 29b-30a.

³³Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 190-191.

³⁴İbn Kemâl, *Risâle fî Tahkiki’l-Mûcize*, Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba, nr. 321, 77-84; İlyas Çelebi, “Kemâl Paşazâde”, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/247.

den başkasının mücizeye konu olan şeyi yapmaktan alıkonulmasıdır.³⁵

Mücize, bazen Kur'an'ın vahyedilmesinde olduğu gibi peygamberin hiçbir dahli olmadan ortaya çıkabilir. Bazen de gaipten haber verme konusunda olduğu gibi peygamberin kesbi ve iradesinin de dâhil olduğu bir süreçte de ortaya çıkabilir. Kur'an-ı Kerim lafız ve mana yönünden mücizedir. Bunun delili Resûlullah'ın Kur'an ile müşriklere meydan okumasıdır.³⁶ Bunun yanında Kur'an'ın benzerinin yazılamaması, ayetler arasında tenâkuzun olmayışı ve insanların düşünceye sevketmesi gibi hususlar da onun icazına delildir.³⁷

2.3. Sem`iyyât Konuları

İbn Kemâl, kelâmın ana meselelerinden ahiret (meâd) konusuna eserlerinde yer vermiştir. Kabir hayatı, kıyamet alametleri, haşir, sırat, mizan, şefaât gibi konulara temas etmekle birlikte daha çok haşir konusu üzerinde durmuş ve özellikle kabir hayatının hak olduğunu delilleriyle birlikte savunmuştur.³⁸

Yeniden dirilişin keyfiyeti meselesinde İbn Kemâl Risâle fî Hakikatî'l-Meâd kaleme almış, ayrıca Risâle fî Hakikatî'l-Mîzân ve Hâşîye alâ Tehâfütî'l-Felâsife li-Hocazâde isimli eserlerinde de bu konuya yer vermiş ve cismânî haşrin hakikatini savunmuştur.³⁹ Diğer dinlerin yanı sıra İslam filozoflarının da haşre dair görüşlerini tenkit eden İbn Kemâl, Nasiruddin Tûsî'nin (ö. 472/1273) cismânî haşr konusundaki düşüncelerine yer vermiştir. Seyfeddin Âmidî'nin (ö. 631/1233) Ebkârü'l-Efkâr'da ortaya koyduğu fikirlerini desteklemiş ve Risâle fî Meâdî'l-Cismânî'de onun yorumlarına

³⁵İbn Kemâl, *İcâzu'l-Kur'an*, Mecmûa, Süleymaniye Kütüphanesi, Dügümlü Baba, nr. 321, 70-77; Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 193.

³⁶Dalkıran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, 138; Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 197-198.

³⁷Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 200-202.

³⁸İbn Kemâl, *"Risâle fî Haşri'l-Ecsad"*, Mecmûa, Süleymaniye Kütüphanesi, Dügümlü Baba, nr. 321, 88-101; Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 211-212.

³⁹Çelebi, *"Kemâl Paşazâde"*, 25/247.

yer vermiştir.⁴⁰ Ayrıca o haşra “haşr-ı âmm, haşr-ı hâs ve haşr-ı ehas” olarak tasavvufî bir yorum da getirmiştir.⁴¹

Öte yandan İbn Kemâl’in felsefî konular arasında yer alan imkân-mümkün ilişkisi ile ilgili tartışmada zorunluluğun zâtî olmadığı yönündeki görüşünün aslında meâd ve haşr inancını temellendirmeye yönelik olarak görülebilir.⁴² Onun sem`iyyât konusu dâhilindeki sırât, mürtebib-i kebirenin durumu, şefaât gibi konularda sünnî itikada uygun görüşler kabul ettiği ve bu konularda itizâlî görüşün karşısında olduğu görülür.⁴³

2.4. İnsan Anlayışı Bağlamında Kazâ-Kader Görüşü

2.4.1. İnsan Anlayışı

İbn Kemâl’in insan tahlilinin psikolojik olduğunu söylemek mümkündür. O insanı ruh ve beden bütünlüğünde görmekte ve bedenün sorumluluğu ile ruhun ölmezliği prensibini insanda birleştirmeye çalışmaktadır. O bu konuda Hz. Peygamber’in (s.a.v) Miraç mucizesinin beden ve ruhla birlikte gerçekleştiğini örnek göstermektedir. Ona göre insan denilen varlığın üç yönü bulunmaktadır. Bunlar; kesif olan cesedi ile hayvan, lâtif olan cismiyle melek, kevn ve fesat âleminin tasalarından arınmış, nazîf olan cevheri ile insandır. Burada belirtilen birinci yön, algılanan beden, ikincisi Azrail’in (a.s) aldığı ruh ve üçüncüsü de insanın dünyadan ayrıldığında Allah’ın aldığı şu mucerret nefistir. İnsan ile ilgili görüşlerine Risâle fî Heykeli’l-İnsan adlı eserinde yer veren İbn Kemâl’in bu konuda ruh-beden ayırımına dayalı düalist insan görüşünü savunduğu görülür.⁴⁴

2.4.2. Kader Görüşü

⁴⁰ İbn Kemâl, *Risâle fî Meâdi’l-Cismânî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli, nr. 3711, 98b-100a.

⁴¹ İbn Kemâl, “Resâ’ilü İbn Kemâl”, Din-i İslâm Hediyesi ismiyle trc. Manastırlı el-HacHafız Davud Paşa, (İzmir: Köylü Matbaası, 1326-1328), 15-18; Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 214-222.

⁴² Kemal Sözen, *İbn Kemâl’de Metafizik*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2001), 68-169; Öçal, *Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, 118.

⁴³ İbn Kemal, *Hadis-i Erbaîn Tercümesi*, trc. Âşık Netâi, (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1316), 15.

⁴⁴ İbn Kemâl, *Risâle fî Heykeli’l-İnsan*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 4794, 259b-260a; İbn Kemâl, “Resâ’ilü İbn Kemâl”, 14-15.

İbn Kemâl kaderle ilgili kaleme aldığı Risâle fî'l-Cebr ve'l-Kader isimli eserinde insan fiilleri ve kader konusunu ele alır. Ancak burada kelâmî tartışmalara girmek yerine akaid düzeyinde nasıl bir kadere iman olması gerektiğine dair görüşünü yazar. Kader, doğru bir Tanrı tasavvuru ile anlaşılabilir bir konudur. Bu nedenle Allah'ın ilim ve irade sıfatlarının iyi anlaşılması gerekir.⁴⁵ Onun sıfatları ne bir noksanlık taşır, ne de insanın fiillerinde cebri ifade edecek şekilde insana tahakküm eder. Bilakis insanın hür iradesi vardır. Bu iradesiyle dilediği işleri yapar. İnsanın isteyerek kendi rızası ile yaptığı işler için ezelden takdir edilmiş diye iddia ederek, mesuliyetten kaçmaya hakkı yoktur. İslam ne cebr'dir, ne de kaderden soyutlanmadır, bu ikisinin arasındadır. Mutlak cebr İbâhîlik ve zındıklığa, mutlak hürriyet ise Mecûsîlik ve Senevîlik anlamına gelir. O, kader tartışmasını bir yandan sakıncalı bulur ve nasların verdiği bilgiler ölçüsünde bir kadere imanı uygun bulur.⁴⁶

İbn Kemâl kâinatta vuku bulacak her şeyin Levh-i Mahfûz'da mevcut olduğunu kabul etmektedir.⁴⁷ Ona göre iki türlü levha bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Ümmü'l Kitap, ikincisi ise Levh-i Mahfûz'dur. Ümmü'l Kitap fevkânîdir ve melekler bu levhayı asla göremezler. Bu levha meleklerin bilgi sahasının dışındadır ve onda zaman mefhumu bulunmamaktadır. Ümmü'l Kitap, Allah'ın huzurundadır ve kendisinin dışında ona kimse müttali olamaz. Bu levha, hiç kaybolmaz ve her türlü değişiklikten korunmuştur.⁴⁸

Levh-i Mahfûz meleklerin kendisine bakabileceği bir seviyededir. Allah (c.c) semada bulunan bu levhada değişiklik yapar. Hadislerde sözü edilen ve tebdil-tağyir kabul eden kader işte burada yazılı olandır. Mesela kişinin ömrü ve rızkı artırılıp eksiltilebilir:

⁴⁵Öge, *Şeyhu'l-İslâm İbn Kemâl'in Sünnîlik Anlayışı*, 247. Ayrıca kader ve kaza ile ilgili görüşleri için Bkz. İbn Kemâl, *Risâle fî Beyânî'l- Kaza ve'l-Kader*", Mecmûa, Süleymaniye Kütüphanesi, Düğümlü Baba, nr. 321, 48-66.

⁴⁶Gölcük, "Kemâl Paşazâde'nin İnsan Anlayışı", 147; Çelebi, "Kemalpaşazâde, Kelâm'a Dair Görüşleri", 243-244; Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 251.

⁴⁷ İbn Kemâl, *Risâle fî Beyân-ı Evsâf-ı Ummi'l-Kitâb ve Levh-i Mahfuz ve Levh-i Manevî*, İstanbul: Darü't-Tibaatü'l-Amire, 1264.

⁴⁸ İbn Kemâl, *Risâle fî Beyân-ı Evsâf-ı Ummi'l-Kitâb*, 3.

“Allah dilediğini siler, dilediğini bırakır; ana kitap O’nun katındadır.” (Ra’d,13/39).⁴⁹

İbn Kemâl, Allah’ın (c.c) insana süresi belirlenmiş bir ömür verdiğini ve zamanı geldiğinde bu ömrü alacağını kabul ederek eceli ikiye ayırmıştır. Birincisi tayin edilmiş ecel, ikincisi ise muallâk ve muakkat eceldir. Kendi savunduğu bu ikili ecel anlayışının daha doğru olduğunu belirtmiştir. İbn Kemâl dua, iyilik, sadakave sıla-i rahimin ömrü uzatacağı görüşünü savunmuştur.⁵⁰ İbn Kemâl, kader ve buna bağlı olarak eceli, Allah’ın ilim ve irade sıfatlarıyla ilişkilendirmiştir. O bu meselede zaman mefhumuna önem vermesi ile dikkatleri çekmiştir. Buna göre, Allah için dün, bugün ve yarın diye bir zaman tanımı kabul edilemez. O olanı olduğu gibi ve o “an” gibi bilir. Her şey O’nda zaman dışı bir bilgiye mevcuttur.⁵¹ Allah (c.c) ezeli ve ebedi ilmi ile ezelde meydana gelecek olayları bilmiş ve bu istikamette takdir etmiştir.⁵²

Genel olarak İbn Kemâl’in görüşleri incelendiğinde onun Ehli-i sünnet düşüncesinde olduğunu görürüz. Tanrı ve insan ile Tanrı ve âlem görüşünde Eş’arî ve Mâtürîdî ayırımında ise o Mâtürîdî görüşü savunmuştur.

3. İmam Birgivî ve İ’tikâdî Görüşleri

Asıl adı Takıyyüddin Mehmed olan, Muhammed b. Pîr Ali, halk arasında Birgivî ve Birgili ismi ile tanınmış bir Türk âlimidir.⁵³ 929/1523 yılında Balıkesir’de doğmuştur. Birgivî ve Birgili isimleriyle anılmasının nedeni ise hayatını, günümüzde İzmir’in Ödemiş ilçesine bağlı küçük bir kasaba olan Birgi’de geçirmesidir.⁵⁴

⁴⁹ İbn Kemâl, *Risâle fi Beyân-ı Evsâf-ı Ummi’l-Kitâb*, 4.

⁵⁰ Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 253.

⁵¹ Çelebi, “Kemâl Paşazâde’nin Kelâma Dair Görüşleri”, 25/243.

⁵² Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 254-255.

⁵³ Aynî, *Türk Ahlâkçıları*, 1/105; İmam Birgivî, *Risâle-i Birgivî* sad. Mehmed Şevket Eygi-Ahmed Ersin Yücel, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1964), 4; Kasım Kufralı, “Birgivî”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1962), 2/634.

⁵⁴ Ahmet Turan Arslan, “İmam Birgivî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri”, (İstanbul: Seha Yayıncılık, 1992), 24; Süleyman Tülücü, “Ünlü Bir Osmanlı Âlimi İmam Birgivî ve İzhar’ı”, *Osmanlı-Bilim*, ed. Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 8: 107; Hüseyin Nihal Atsız, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 19-20; Recep Önal, “Bir Osmanlı Bilginini İmam Birgivî Üzerine Biyografik Bir İnceleme”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/14 (2018), 127-165.

Birgivi'nin babası Balıkesir'de bir medresede müderris olan Pîr Ali Efendi'dir. Ondan mantık, Arapça ve diğer bazı ilimleri de okumuş, bu esnada da Kur'an-ı Kerim ezberini tamamlamıştır. Daha sonra İstanbul'a gelen Birgivi, ilk olarak Mahmut Paşa Medresesi'nde müderris olan Küçük Şemseddin Efendi'den (957/1550-51), Haseki Medresesi'nde Ahîzâde Mehmed Efendi'den (974/1566-67) ve daha sonra da Kızıl Molla lakabıyla tanınan Rumeli kazaskeri Abdurrahman Efendi'den (983/1575-76) ders almıştır.⁵⁵ Sema niye Medresesi'ndeki derslerini başarıyla tamamlayan Birgivi, icâzetnamesini alarak müderris olmuştur.⁵⁶ Bundan sonra bir müddet İstanbul medreselerindeders vermiştir.⁵⁷ Müderrislik görevi sırasında Bayramiye şeyhlerinden olan Abdurrahman Karamânî'nin (ö. 972/1565) öğrencisi olup tasavvufa meyletmiştir.⁵⁸

Birgi'de Atâullah Efendi Dârü'l-Hadîs'inde müderrislik yapan Mehmed Birgivi, ömrünün sonuna kadar bu görevi yürüttüğü için Birgivi ismi ile meşhur olmuştur.⁵⁹ Birgivi, müderrislik, vaizlik ve telif hizmetlerini sürdürürken 981/1573'de vefat etmiştir. Birgi'ye defnedilen Mehmed Efendi kabrinin üzerine türbe yapılmamasını vasiyet etmiştir.⁶⁰

Birgivi'nin önemli eserleri Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-Sîretü'l-Ahmediyye ile Vasiyetname'dir. İlki Hz. Peygamberin sünneti ekseninde Müslüman toplumun günlük hayatından sosyal hayatına kadar bid'atlerden sakınarak nasıl yaşaması gerektiğini ele alır. Bir ahlâk-tasavvuf kitabı niteliğinde olan dönemin sosyal hayatına dair bilgileri ihtiva etmesinden dolayı sosyal tarih için de önemli görülmüştür. Eser Arapça ile sade ve anlaşılır şekilde ya-

⁵⁵ Arslan, "Arapça Tedrisatındaki Yeri", 26; Yüksel, "Birgivi", 6/192.

⁵⁶ Aynî, Mehmed Ali. *Türk Ahlâkçıları*. (İstanbul: Marifet Basımevi, 1939)1/106; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.),1/284; Yüksel, "Birgivi", 6/192.

⁵⁷ Tülücü, "İmam Birgivi ve İzhar'ı", 8/107; Yüksel, "Birgivi", 6/192.

⁵⁸ Aynî, *Türk Ahlâkçıları*, 1/106; Martı, "Birgivi Mehmed Efendi", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Osmanlı'da Felsefe ve Aklî Düşünce*, ed. Ahmet Hamdi Furat, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 8/635-636.

⁵⁹ Arslan, "Arapça Tedrisatındaki Yeri", 33; Önal, "Bir Osmanlı Bilgini." 131.

⁶⁰ Necmeddin Güney, "Osmanlı'da Para Vakfı Uygulamasına Güçlü Bir İtiraz: İmam-ı Birgivi'nin Para Vakfı Aleyhindeki Görüşleri", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2019), 22; Kufralı, "Birgivi", 2/634.

zılmış ve günümüzde Türkçeye tercüme edilmiştir. Eserlerinde İslam akâidine ve İslam ahlakına son derece saygılı, ihtilaflara girmekten uzak ve insanların “nasıl inanması” ve “nasıl davranması gerektiğine” dair bir yazım yöntemi kullandığı görülür. Onun bu yöntemi müellifin sadece eser telif etme amacıyla değil, Müslümanların ferdi ve ictimâî sorunları/ihtiyaçlarıyla ilgili olduğunu gösterir.⁶¹ Çalışmamızın bu kısmında Birgivî'nin İlahiyât, nübüvvet ve sem'iyât ile ilgili görüşlerini incelemek istiyoruz.

3.1. İlâhiyat Konuları

Birgivî'nin ilâhiyat bahsi ile ilgili görüşlerini meşhur eseri Vasiyetname-i Birgivî diğer adıyla Risâle-i Birgivî'de görmekteyiz. Onun, halkın anlayacağı sade bir Türkçeyle yazmış olduğu bu eseri, akaid ve ahlâk konularıyla ilgilidir. Birgivî'nin Kitâbu'l-İrşâd fi'l-Akâid ve'l-İbadât, Risâletü't-Tevhîd ve Ahvâlü Etfâli'l-Müslimîn gibi akaid ve kelâm konuları ile ilgili risâleleri vardır. O, dini meseleleri kelâmî ve felsefî bir derinlikten öte, halka hitap edecek şekilde ele almıştır.

Birgivî, Allah'ın sıfatlarını sıfat-ı selbiye ve sıfat-ı sübûtiye şeklinde sınıflandırmıştır. Sıfatları kelâmcıların sistematiği ile değil, bir eğitimcinin Allah'ı anlatması gibi sade bir dille kaleme almıştır. Şöyle der Birgivî “Birinci nasihatim budur ki, her Müslüman şu sözü söylesin: Şehadet ederim ki, Allahu Teâlâ'dan başka kendisine ibadet edilmeye layık ve müstehak hiçbir varlık yoktur. Şerîki ve nâziri yoktur...” Bu ifadelerden sonra Allah'ı en yüksek soyutlama ile anlatmış, teşbih ve tecsimden kaçınmıştır. Onun konuyu ele alış biçimi kelâmî ve felsefî nitelikte olmayıp, tamamen akaid düzeyindedir.⁶²

Allah'a iman bahsinin ikinci kısmı yüce zâtın subûti sıfatlarını bilmektir. Bunlar “hayat, ilim, irade, semi', basar, kudret, kelâm ve tekvîn” şeklindedir. Birgivî Mâtürîdî anlayışa uygun şekilde tekvîni de subûti sıfatlar arasında zikretmiş ama diğer sıfatlar hakkında “zât-ı şerîfi ile kaim olup kadîmdirler, zevâlden ve değişmeden berîdirler”⁶³ ifadesine yer vermesine rağmen tekvin sıfatını

⁶¹ İmam Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye fi beyâni's-sîreti'n-nebeviyyeti'l-Ahmediyye* Birgivî, (Bombay: Şerefüddin el-Kütübî ve Evlâdihî, t.y.).

⁶² Birgivî, *Risâle-i Birgivî*, 10-11.

⁶³ Birgivî, *Risâle-i Birgivî*, 15.

dışarıda tutmuştur.⁶⁴ Birgivî tekvîn-mükevven ilişkisi hakkındaki Mâtürîdî-Eş'arî ihtilaftan dolayı tekvîn sıfatı için zât ile kâim ve ezeli ifadesinden kaçınmış olabilir.

3.2. Nübüvvet ve Mucize Konusu

Nübüvvet konusuna daha çok ahlaki öğütler bağlamında değinen Birgivî, meseleleri tasavvufî açıdan ele almıştır. O Vasiyetname'sinde nübüvvet konusuna akaid düzeyinde değinmiş ve konuyu kelâmî düzeyde tartışmamıştır. İlk peygamber Hz. Âdem hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Hz. Muhammed (s.a.v.) hakkında ayrı başlıklar halinde eşi, çocukları, peygamberliği, hicreti ve vefatını anlatmıştır.

En büyük mûcizenin Kur'an-ı Kerim olduğunu kabul eden Birgivî mi'rac, ayın ikiye yarılması ve peygamberin parmaklarından sular akması gibi haberlerin sıhhatini kabul ederek bu mûcizelere de yer vermiştir. Velilerin kerametini hak olduğunu kabul eden Birgivî'ye göre velilerin derecesi peygamberlerin derecesine yetişmez. Bütün velilerin efdali Hz. Ebû Bekir'dir. Sonra sırasıyla diğer üç halifedir.⁶⁵ Onun bu meseleyi tasavvufî şekilde ele aldığı söylenebilir.

Birgivî'nin nübüvvet ve alt konularını halkın ihtiyacına hitap edecek şekilde ele aldığını, Ehl-i sünnet itikadını korumaya yönelik bir dil ve yöntem kullandığını ve felsefî-kelâmî tartışmalara yer vermediğini ifade etmeliyiz. Bunda onun yönetim merkezinden uzakta yaşaması, aldığı görevler neticesinde halkla iç içe olması ve halk dindarlığını öncelemesi, özellikle de selef-i salihin usulü üzere itikadî meseleleri ele alma temayülünde olması etkilidir, denilebilir.⁶⁶

3.3. Sem'îyyât Konuları

Birgivî, sem'îyyât bahsi içerisinde geçen kabir azabı, kıyamet alametleri, kıyamet, mîzan, sırat, havuz ve cennet-cehennem gibi konulara *Vasiyetname*'de yer vermiştir. O, nübüvvet meselesinde

⁶⁴ Halil Öztürk, "Vasiyetname Bağlamında Birgivî'nin Sıfat Anlayışı", *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivî*, ed. Mahmet Bayyigit vd., (Balıkesir: y.y., 2019), 2/374-379.

⁶⁵ Birgivî, *Risâle-i Birgivî*, 19-20.

⁶⁶ Martı, "Birgivî Mehmed Efendi", 290-295.

olduğu gibi bu konuları da öz bir biçimde ele almıştır. Onun bu başlıkta Ehl-i sünnet çizgisinde olduğu görülen görüşleri şöyledir:

Kabir azabı haktır. Kıyamet alametleri konusunda Deccal'in çıkışı ile güneşin doğudan batması haktır. Terazilerin kurulup hayır ve şerlerin tartılması (Mizan), suyu baldan tatlı ve süttten ak olan ve içenin bir daha susuzluk çekmeyeceği havz-ı Kevser haktır. Peygamberlerin, velilerin ve âlimlerin şefaati haktır. Cennetin top-rağı misktir. Cehennem ürkütücü şeylerle doludur.⁶⁷

Birgivi'nin sem'iyât bahsini ele alış biçimi Ebû Hanîfe, Tahavî (ö. 321/933) ve Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142) gibi Ehl-i sünnet itikadının kurucu isimlerine ait akâid risâleleri ile örtüşmektedir. O, söz konusu meselelerde ahad habere dayalı bir itikadî bilgilere olumlu yaklaşmıştır.

3.4. Kazâ ve Kader Görüşü

Her şeyin Allah'ın kazâsı ve kaderiyle olduğuna şahadet eden Birgivi'ye göre, Allah her olanı ve olacağı ezelde takdir etmiş ve Levh-i Mahfuz'a yazmıştır. O'na muhalif hiçbir şey olmaz: "Mü'min iman, mutî'in tâati ve hayırlar, Hak Teâlâ'nın bilmesiyle, dilemesiyle, takdiriyle ve Levh-i Mahfuz'a yazmasıyla, yaratmasıyla, rızasıyla ve sevmesiyledir. Kâfirlerin küfrü, fâsıkların fıskı ve şerler Allahu Teâlâ'nın bilmesiyle, dilemesiyle, takdiriyle ve Levh-i Mahfuz'a yazmasıyla, yaratmasıyla, yaratmasıyla, rızasıyla ve sevmesiyle değildir. İmanı, tâati ve bütün hayırları bilir, diler, yaratır, sever ve razı olur. Küfrü, fıskı ve şerleri sevmez ve razı olmaz. Lakin onları da bilir, diler ve yaratır. 'Eğer Niçin yaratır ve niçin diler?' dersin, cevabı şudur ki: Hak Teâlâ'nın şerleri yaratıp dilemesinde, şeytanı yaratıp kıyamete kadar ömür verip, halka vesvese etmeğe kudret vermesinde ve kâfirleri, fâsıkları ve küfürlerini yaratmasında ve bütün bu şeyleri murad etmesinde nice hikmetler var. Bize onları bilmek lazım değildir. O dilediğini işler. O'na kimse sual edemez. O herkese sual eder."⁶⁸

Birgivi'nin Allah'ın şerleri yaratmasının hikmeti olduğunu kabul etmekle Mâtürîdî düşünceye; ancak söz konusu hikmetleri anlamaya ilişkin bir çabada bulunmamakta ve bir anlamda

⁶⁷Birgivi, *Risâle-i Birgivi*, 21-25.

⁶⁸Birgivi, *Risâle-i Birgivi*, 25-26.

Eş'arîliğe yaklaşmaktadır. Nitekim benzer tavrı Gazzâlî'de görmek mümkündür. Gazzâlî, ilahî hikmetin bütün âlemi kuşattığını kabul etmekle birlikte ne bu hikmeti Tanrı'nın iradesini sınırladığına şeklinde anlamış ne de insanın varlıklarda ve ilahi fiillerdeki hikmetleri kavrayabilecek durumda olduğunu savunmuştur.⁶⁹ Bu anlayışın, Ehl-i sünnette "hikmetinden suâl olunmaz Tanrı" inancına dönüştüğünü ve baskın nitelikte olduğunu; şerrin ilahi iradeye nispeti konusundaki görüşleriyle Birgivi'de de etkin olduğunu söylemekteyiz.

Bir yandan mutlak ilahi iradeye diğer yandan hikmetlere vurgu yapması yönüyle Birgivi'nin Eş'arî-Mâtürîdî geleneğini harmanlayan bir kazâ-kader anlayışında olduğu söylenebilir. Cebr görüşünü ise şöyle reddeder: "Tâat eyle desen insan neye kâdirdir. Allah'ın murâdı zâhir bu yüzdendir, derler. Demezler ki Allahu Teâlâ nâfi olan şeyi kendimize çekip zararlı olan şeyi def etmek için bize el, ayak, kudret-i kâsibe (kesb) ve irade-i cüz'î vermiştir."⁷⁰

Birgivi, kulların fiilleri konusunda Ehl-i sünnet düşüncesi içerisinde Mâtürîdî görüşüne sahiptir. Zira onun söz konusu meselede "kudreti kâsibe" kavramına yer vermesi Sünnî düşünceye, "ihtiyâr-i cüz'î" kavramına yer vermesi ise Mâtürîdî görüşüne işaret eder. "Takdir mukaddere tâbidir" ifadesi onun cebre karşı olduğunu gösterir. İnsan cüz-î iradesini ibadete sarf edip kulluk etmek isteyecek olursa Allah onu yaratır. Eğer cüz-î iradesini kötülük yönünde kullanırsa Allah onu yaratır. Eğer cebrî kader anlayışı geçerli olsaydı her şey takdire havale olunup kişi işinden gücünden feragat ederdi ki bu anlayış kabul edilemez. Birgivi'nin insanın sorumluluğuna yönelik bu vurgusu Ehl-i sünnet içerisinde Mâtürîdî geleneğe bağlı olduğunu gösterir.⁷¹

⁶⁹ Salih Sabri Yavuz, "Gazzâlî'de Hikmet'in Anlamı ve Yorumu", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (2015), 17.

⁷⁰ Aynî, *Türk Ahlâkçıları*, 1/127.

⁷¹ Aynî, *Türk Ahlâkçıları*, 1/126-128. Ehl-i sünnet'in kazâ ve kader konusunda kesb, istitâat ve yaratma kavramlarına ilişkin bilgiler için bkz. Nüreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâyetü fî usûli'd-dîn*, haz. Bekir Topaloğlu, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1991), 129-157; Seyfüddin el-Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fî usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî (Kahire: Dâru'l- Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2004), 2/477;

Birgivî, büyük günah işleyenlerin durumu ile ilgili Sünnî görüşü kabul etmiştir. Tıpkı daha önce Ebu Hânîfe ve takipçilerinin ifade ettiği gibi bir günahı helal kabul ederek işleyenlerin küfre düşeceği fikrini savunmuş, ancak Mutezile veya Hariciler gibi günahın insanın imandan alıkoymayacağını ifade etmiştir. Büyük günah işleyip tövbe etmeden ölen mü'mini Allah dilerse affeder, dilerse cezalandırdıktan sonra cennete koyar. İmanda istisna görüşünü reddeden Birgivî'nin bu görüşleri Ebû Hanîfe'den bu yana Ehl-i sünnetin düşüncesi niteliğindedir.⁷² Vasiyetname'de imana zarar veren kötü sözleri "elfâz-ı küfr" başlığı altında ayrıntılı olarak ele almış ve halkı Ehl-i sünnet itikadına aykırı söz ve tutumlara karşı uyararak istemiştir: "Evladıma, ashâbıma ve bütün mükelleflere vasiyetim budur ki: Bu îtikat üzere olalar. Bu îtikat üzere olan elbette mü'mindir ve Ehl-i sünnet ve Cemâat mezhebi üzeredir."⁷³

4. Karşılaştırmalı Değerlendirme

Aynı dönemde yaşamış olan İbn Kemâl ve Birgivî'nin benzer ve farklı yönleri vardır. Benzer yönlerine baktığımızda her ikisi de eser yazan ve kelâm düşüncesine katkıda bulunmuş iki önemli âlimdir. İbn Kemâl ve Birgivî'nin ortak yönlerinden birisi tasavvuf ve tarikatlarla ilişkilerindedir. Birgivî, devlet memurluğuyla başladığı hayatının sonlarına doğru Bayramiyye'ye intisap etmiş, fakat tekkelerde gördüğü olumsuzluklar üzerine tekrar müderrisliğe başlamıştır. Birgivî'nin, tasavvufa karşı olmadığını, eserlerinde Beyazid-i Bistamî (ö. 234/848?), Cüneydi Bağdadî (ö. 297/909) gibi tasavvuf ehlini hürmetle anması ve fikirlerine onların sözlerinden deliller getirmesinden anlayabiliriz.⁷⁴ İbn Kemâl'in ise kaynaklarda açıkça herhangi bir tarikata initsabına rastlamasak da çağdaşı gibi tasavvuf ve Beyazid-i Bistamî, Cüneydi Bağdadî, Bişr-i Hafî (ö. 227/841) ve İbn Arabî (ö. 638/1240) gibi mutasavvıfları iyi şekilde

Ali el-Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev. Hüseyin S. Erdoğan (İstanbul: Hisar Yayınevi, ts), 56-61.

⁷² Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, ed. Ali Nar, *Akaid Risaleleri* içinde, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 71; Sâbûnî, *el-Bidaye*, 171-176; Sa'düddîn et-Teftâzânî, *Şerhü'l-Akâid*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul:Dergâh Yayınları, 1991), 276-290.

⁷³Birgivî, *Risâle-i Birgivi*, 27-28.

⁷⁴ Arslan, "Türk Düşünce Hayatında İmâm Birgivî", *Hoca Ahmed Yesevî'den Şeyh Şaban-ı Velî ve Sonrasına Türk Düşünce Hayatı Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, (Kastamonu, 4-5 Mayıs 2018), 167.

zikretmesinden tasavvufa karşı olmadığını ifade edebiliriz.⁷⁵ Bununla birlikte her ikisinin de bir kelâm âlimi olarak tasavvufla ilgili meselelere temkinli yaklaştıklarını, bazı konuları sorguladıklarını ve yanlış yapan tarikat ehlini de en ağır şekilde eleştirdiklerini söyleyebiliriz.

Yine dikkat çeken diğer bir ortak nokta ise her ikisinin de Türk âlimi olmasına rağmen eserlerinin büyük çoğunluğunu Arapça ve Farsça olarak kaleme almalarıdır. Bu durumu o dönemin akademik dilinin ağırlıklı olarak Arapça ve Farsça olmasına bağlayabiliriz.

Her ikisi de fıkhîta Hanefî, itikatta Mâtürîdî mezhebini benimsemiştir.⁷⁶ Nitekim İbn Kemâl Din-i İslâm Hediyesi ismiyle basılan Arapça risâlelerinde dört mezhebi de İslâm'ın hak mezhepleri olarak zikrettikten sonra mezhep imamlarını ve müçtehidleri sıralamış, Hanefî mezhebine gelince "imamımız İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe" ifadesini kullanmıştır.⁷⁷ Kezâ İbn Kemâl hakkındaki ansiklopedik bilgiler de onun Hanefî ekolüne bağlı olduğunu teyit etmektedir.⁷⁸ Tercihu'l-Mezhebi'l-Hanefî alâ Gayrihî isimli eserinde de bizzat kendi ifadesiyle Hanefî mezhebine bağlı olması dolayısıyla Allah'a hamd etmektedir.⁷⁹ Bazı kimselerin İbn Kemâl'e müracaat ederek Ebû Hanîfe'nin, İmam Şafîî'den üstün olduğunu, insanların Hanefî mezhebini uygulamaya ne kadar muhtaç olduğunu belirten bir eser yazmasını rica ettikleri, bunun üzerine onun Tercihu'l-Mezhebi'l-Hanefî alâ Gayrihî'yi kaleme aldığı bilinmektedir. İbn Kemâl Ebû Hanîfe ile İmam Şafîî'nin içtihatlarını karşı-

---

⁷⁵Çelebi, "Kemalpaşazâde, Kelâm'a Dair Görüşleri", 25/244; Hüseyin Atay, "İlmî Bir Tenkit Örneği Olarak İbn Kemâlpaşazade'nin Muhyiddin b. Arabî Hakkındaki Fetvası", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, 218-223.

⁷⁶Turan, "Kemâl Paşazâde", 25: 238; Yüksel, "Birgivi", 6: 192; Önal, "Mezheplere Yaklaşımı", 2407-2410.

⁷⁷İbn Kemâl, *Resâ'ilü İbn Kemâl*, 6. Besmele'nin Kur'an-ı Kerim'den bir ayet sûreleri birbirinden ayırmak ve bereketli olmak için ve Kur'an'a başlarken okumak üzere indiğini ifade etmesiyle de birçok konuda olduğu gibi Hanefî mezhebinin görüşünü benimsemiştir.

⁷⁸Özen, "Kemâlpaşazâde", 16/240.

⁷⁹İbn-i Kemal Paşa, *Tercihu'l-Mezhebi'l-Hanefî alâ Gayrihî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, nr. 212, 1.

laştırmak onbeş meselede mutlaka Ebû Hanife'nin içtihatlarına uymak gerektiğini belirtmiştir.⁸⁰

İbn Kemâl her ne kadar Hanefî mezhebinin diğerlerine tercih etmişse de zaman zaman diğer mezheplere de atıfta bulunmuş ve bazı konularda intikali/telifi caiz görmüştür.⁸¹ Nitekim o, Hanefî mezhebini hararetle savunmasına rağmen zaman zaman Hanefî doktrinine aykırı düşünceleri de olmuştur.⁸² Onun bu risâlesinde sert bir dil kullanmasını, Hanefî doktrinini savunma amacıyla yazmış olmasına bağlayabiliriz. İbn Kemâl'in diğer mezheplere yönelik vermiş olduğu fetvalarda onun mezheplere yaklaşımını daha net görmekteyiz. Şu örnekte bazı meselelerde Şafî mezhebi-ne göre hareket etmekte bir beis görmediği açıkça görülmektedir:

“Hanefî olan Zeyd bir meselede Şafî kavliyle olsa ne lazım olur?”

Cevap: Nesne lazım olmaz (dinen bir sakıncası yoktur)”

Öte yandan İbn Kemâl'in itikadî mezheplerle ilgili görüşleri “Risâle el-İhtilaf Beyne'l Aşa'ira ve'l Maturiya fi İsna Aşara Mesele,⁸³Risâle fi Tekfîr'r-Revâfız,⁸⁴ Risâle fi Beyani'l-Fırak'd-Dalle”⁸⁵ isimli risâlelerinde daha detaylı görülmektedir. O, bu eserlerinde Ehl-i sünnet'e muhalif fırkaların da görüşlerini vermektedir. Yine daha öncede belirttiğimiz gibi Ehl-i sünnet'in iki mezhep imamı olan Maturîdî ve Eş'arî arasındaki farkları ortaya koymuştur. Görüş ayrılıklarının on iki ana konuda olduğunu tespit etmiş ve ihtilafları ele alış biçimi itibarıyla Maturîdî mezhebine yakın olduğu görülmüştür.⁸⁶ Buna sıfatlar konusundaki görüşleri açık bir örnektir. İbn Kemâl, Maturîdî ve Eş'arî arasında farklı yorumların oldu-

⁸⁰Bkz. Dalkran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, 119.

⁸¹Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 295-296.

⁸²Talak meselesinde kadınların özel durumu ile ilgili farklı fetvalar vermiştir. Bkz. Şükrü Özen, “Kemâl Paşazâde” *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/242.

⁸³Ahmet Arslan, *Kemalpaşazâde Tehâfüt Hâşiyesi'nin Tahlili*, (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 24.

⁸⁴İbn Kemâl, *Dîvân (Tenkidli Metin)*, haz. Mustafa Demirel, (İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1996), 25.

⁸⁵Dalkran, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, 75.

⁸⁶Sabri Hizmetli, “Mezhepler Tarihi Yönünden Kemal Paşazâde'nin Görüşü”, *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986) 106-116; Uğur, *İbn-i Kemal*, 117.

ğu “tekvin” sıfatını subûti sıfatlar arasında kabul ederek Eş’arî anlayışa katılmadığını göstermiştir.⁸⁷

İmam Birgivi de, Hanefî-Mâtürîdî geleneğine bağlı bir Osmanlı âlimidir.⁸⁸ O, akıl ve nakle dayalı bilgiye önem vermiş, ayrıca taklitçiliğe de şiddetle karşı çıkmıştır.⁸⁹ Birgivi çok net bir biçimde Müslümanlara Ehl-i sünnet çizgisinde olmayı öğütlemiş ve sahih itikadı Sünnîlik, ameli ise Hanefîlikle eşitlemiştir.⁹⁰ Bununla birlikte onun diğer mezheplere koyu bir mezhebî taassubla yaklaşmadığını da belirtmeliyiz.

Akaid ve kelâm alanında Birgivi üzerinde Nesefî’nin akaid kitabı, Taftazânî’nin Şerhi’l-Akaid ve Şerhi’l-Makasid’i ve Seyyid Şerif Cürcanî’nin Şerhi’l-Mevakîf’inin tesiri görülmektedir. Buradan yola çıkarak Eş’arî âlimlerden etkilenmiş olduğunu ifade edebiliriz. Ahlâk konularında İmam Gazalî’nin tesiri görülürken, fikhî konularda Hanefî ulemanın eserlerinden istifade etmiştir.⁹¹ Bununla birlikte onun itikâdî konuları ele alış biçimiyle bir Mâtürîdî mütekellimi değil, Hanefî akâid geleneğinin temsilcisi olarak görmek daha isabetlidir.⁹²

Birgivi’nin halkı bid’atlerden sakındırmak için ortaya koyduğu çaba bazen onun Selefî oluşuyla ilişkilendirilmiştir.⁹³ Emrullah Yüksel Birgivi’nin Redd el-Kabriye risâlesinin önsözünde, bu eserin büyük bir kısmını İbni Kayyim el-Cevziyye’nin (ö. 751/1350) İğâsat el-Lehfân fî Mesâid el-Şeytan adlı kitabından seçtiğini ifade ettiğini belirtmektedir. Fakat Birgivi’nin hiçbir eserinde İbn Teymiyye’nin ismine rastlanılmamaktadır. Bilakis imanun tanımı, iman amel ilişkisi, imanun artıp eksilmesi gibi imana dair meseleleri ve Kur’an’ın yaratılmışlığı konusunu Hanefî-Mâtürîdî bakış açısıyla

⁸⁷Öge, *Sünnîlik Anlayışı*, 173.

⁸⁸Yüksel, “Birgivi”, 6: 1922/233-242.

⁸⁹Emrullah Yüksel, “Mehmet Birgivi”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2 (1977): 184.

⁹⁰İmam Birgivi, *Birgivi Vasiyetnâmesi Kadzâde Şerhi*, 163; Ayrıca mezheplerle ilgili görüşleri için Bkz. Önal, “Mezheplere Yaklaşımı”, 2407-2410.

⁹¹Bkz. Yüksel, “Mehmet Birgivi”, 184.

⁹²Abdullah Demir, “İmam Birgivi Selefî mi yoksa Mâtürîdî mi?”, *Balikesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivi*, ed. Mahmet Bayyigit vd., (Balikesir: y.y., 2019), 2/312.

⁹³Ocak, “Din ve Düşünce”, 185-186.

yorumladığı, Vasiyetnâme'sinde ise ilahi sıfatlar ve Allah tasavvurunda Hanefî-Mâtürîdî ekole uygun bir yaklaşım sergilediği görülmür.⁹⁴ Onun bid'at karşıtlığı, Müslümanların hurafelere düştüğü bir dönemde halkı yeniden dinin özüne ve selef-i salihinin anlayışına davet niteliğinde olup, günümüzdeki Selefilikle ilişkilendirilemez. Birgivî i'tikadî görüşler itibariyle Hanefî usûle ve ahlak anlayışı itibariyle Gazzâlî'nin yaklaşımına yakın olduğu söylenebilir.⁹⁵ Nitekim benzer yaklaşımın Ehl-i sünnet geleneğinde başta Gazzâlî olmak üzere daha önce de dile getirilmiştir.⁹⁶ Dolayısıyla Birgivi hakkında Selefilik iddiası yerine, öze dönüş ve bid'atlerden arınma söylemi nedeniyle selef yöntemine yakın olduğunu söylemek daha isabetlidir.

Birgivî'nin Vasiyetname'si 16. asrın ikinci yarısından itibaren Arapça bilmeyen Türk toplumunun itikadi ve ahlakî bakımdan ilmihal kitabı olmuştur. Diğer önemli eseri, Kadızadeliler'in de görüşlerini temellendirdiği Tarîkatü'l-Muhammediyye'yi ise Arapça yazmış ve konuları ayet ve hadisler ışığında ele almıştır. Bu yönüyle eser bir öğütler kitabı niteliğindedir.

Birgivî, İzhâr ve Avâmil gibi eserlerinde Arapça kâidelere örnek verirken genellikle Ehl-i sünnet inancına ve güzel ahlâka dair örnekleri seçmiştir.⁹⁷ Bu uygulamasıyla o hem kendi itikadî düşüncesini ortaya koymuş hem de Sünnî itikadı muhafaza etme gayretinde bulunmuştur.⁹⁸

Tasavvufa olmamasına rağmen, bazı tarikat ehlinin Kur'an ve Sünnet'e uymayan görüşlerini reddetmiş ve onlara cephe almaktan kaçınmamıştır.⁹⁹ Bu yönüyle o, tasavvufu yozlaştıran hareketlere

⁹⁴ Birgivî, Vasiyetnâme, 10-16; ; Recep Önal, "İmam Birgivî'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Krono-Teolojik Analizler", *Balikesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivî*, ed. Mehmet Bayyigit, v.dğr. (Balikesir: y.y. 2019), 297.

⁹⁵ Mehmet Salih Geçit, "İmam Birgivi'de Öze Dönüş Temayülü", *Balikesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivî*, ed. Mahmet Bayyigit vd., (Balikesir: y.y., 2019), 2/194.

⁹⁶ Mehmet Ali Ünal – Osman Cengiz, "Osmanlı Selefiligi İddiası: Çivizâde ve Birgivi Üzerine Bir Tetkik", *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*, Fuat Aydın vd. (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 478.

⁹⁷ Birgivî, *İzhârü'l-Esrâr* (İstanbul: Mısır Matbası, 1325), 12-15; Tülücü, "İmam Birgivi ve İzhâr'ı", 8/ 111.

⁹⁸ Bkz. Martı, "Birgivi Mehmed Efendi", 297.

⁹⁹ Bkz. Fehmi Soğukoğlu, "Birgivi'nin Tasavvuf'a Dair Eleştirilerinin Arka Planı İbnü'l-Cevzî-Birgivi Karşılaştırması", *Balikesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi Sempozyumu*, ed. Mehmet Bayyigit, v.dğr. (Balikesir, y.y. 2019), 1/417-419.

karşı “ilk tasfiyeci” olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁰ Birgivi'nin bid'at karşıtlığı inanç ve ibadetlerle iç içe geçmiş ve artık dini sahih kaynaklardan uzaklaştırmış olan geleneksel uygulamalara ilişkindir. Diğer konulardaki örf ve adetlere ise karşı değildir.¹⁰¹

Sonuç

İbn Kemâl ve Birgivi Osmanlı kelâm geleneğine mensup ve aynı dönemde yaşamış iki önemli âlimdir. Onların eserlerini incelemek, bizlere o dönemin dinî, siyasî ve sosyal meseleleri hakkında da bilgi vermektedir. Sünnî düşüncenin hâkim olduğu bir coğrafyada ve kültürde yaşamış olan bu iki isim, içinde buldukları inanç ve kültür havzasının renklerini taşırlar. Ancak İbn Kemâl'in ilmî karakteri kelâmî-felsefî nitelikte, Birgivi'nin ise toplumun dinî-ahlaki yapısını korumaya matuf, sade ve korumacıdır, denilebilir. Yöntem itibariyle İbn kelâm'ın halef metodu, Birgivi'nin de selef metoduna uygun bir şekilde eser verdikleri görülmektedir.

İbn Kemâl, kelâm ve felsefe sentezine bir örnektir. Onun tanrı tasavvuru ve ilâhiyat konularına yaklaşımda felsefî izler görmek mümkündür. Bu yönüyle müteahhirûn döneminde felsefeye doğru evrilen kelâm ilminin İbn Kemâl'de felsefenin kelâmî yorumu şeklini aldığını görürüz. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı ilim geleneğinde kelâm-felsefe geleneğinin belki de en önemli temsilcisi olduğu görülür. Nitekim onun ilahi sıfatlar, nübüvvet ve ahiret konularıyla ilgili kaleme aldığı risaleler İslam düşünce tarihine katkı sağlayacak düzeyde kabul edilmiştir.

Birgivi ise nispeten daha küçük çaplı ve halk diline uygun eserler telif etmiş, Ehl-i sünnet itikadını muhafaza etme çabasında olmuştur. Makalemizde ele aldığımız ilahiyat, nübüvvet ve meâd konularına ilişkin Ehl-i sünnet itikadına uygun görüşleri kelâmî düzeyde olmaksızın ele almıştır. İnançla ahlak konularını birlikte

---

¹⁰⁰ Onun Osmanlı'da “ilk tasfiyeci” olarak anılmasında örf ve adetleri bir zenginlik olarak telakkî etmemiş olması önemlidir. Bkz. M. Raşit Akpınar, “Osmanlı Toplumunda Selefî Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadızâdeliler”, *İlahiyat Akademik Dergisi* 1/1-2 (2015): 303-305; Birgivi öncesi selef itikadına dönüşle ilgili görüşlere dair bkz. Bayram Demircigil, “Birgivi'nin Tasavvuf ve Tarikatlere Bakışı”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/4 (Eylül 2017): 730.

¹⁰¹ Demircigil, “Tasavvuf ve Tarikatlere Bakışı”, 731.

ele alması onun kelâmî ve felsefî düşünce geliştirme amacıyla olmadığı bilakis Müslümanların dini ve sosyal pratiklerini ıslah etme çabasında olduğunu gösterir.

Birgivî bid'at ve hurafelere karşı oluşunun yanında tarikat ehline yönelik katı tutumundan dolayı Selefilikle ilişkilendirilmişse de hayatı, eserleri ve hakkında yapılan çalışmalar incelediğinde bu iddiayı doğrulamak mümkün değildir. Zira İslam düşünce tarihinin her döneminde Ehl-i sünnet âlimleri bid'at ve hurafelere karşı çıkmış ve yanlış tasavvufi telakkileri ve uygulamaları da reddetmişlerdir. Osmanlı ilim geleneğinin irfani boyutu ve tasavvufla yakın ilişkisi dikkate alındığında Birgivî'nin de bunun dışında konumlandırılmayacağı ve onun, açıkça Ehl-i sünnet savunusu niteliğindeki akaidе dair görüşlerinin katı Selefilikle eşitlenemeyeceği anlaşılmaktadır.

Hem Birgivî hem de İbn Kemâl medreselerde ve devlet kademelerinde aldıkları görevlerinde hassasiyetle Anadolu'da yayılma eğilimindeki Bâtınî ve Safevî-Şîî propagandalarının ve halkı hurafelere davet eden odakların önüne geçmeye çalışmıştır. Bu çabanın bir örneği Muhammed b. Vaddâh el-Kurtubî'nin (ö. 286/899) el-Bida' ve'n-nehyü 'anhâ, İbn Ebû Rendeke et-Turtûşî'nin (ö. 520/1126) Kitâbü'l-Ĥavâdis ve'l-bida', Ebû Şâme el-Makdisî'nin (ö. 665/1267) el-Bâis 'alâ inkârî'l-bida' ve'l-ĥavâdis, İbnü'l-Hâc el-Abderî'nin (ö. 737/1336) el-Medĥal ilâ tenmiyeti'l-a'mâl bi-taĥsîni'n-niyât, İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) el-İtişâm adlı eserlerinde de görülmüştür. İslam düşünce tarihinde sünnî düşünce kendisini başta Şîî-Bâtınî olmak üzere, tüm "öteki" yapılaraya karşı koruma refleksi göstermiştir. Bu mücadeleyi, "devletin siyasi görüşünü dini otoriteyle destekleme" şeklinde okuyanlar olabilir. Ancak biz bu iddianın İbn Kemâl ve Birgivî gibi iki önemli âlimin ilmî hatıralarına uygun olmadığı düşüncesindeyiz.

Kaynakça

- Akpınar**, M. Raşit. "Osmanlı Toplumunda Selefi Düşüncenin Tipik Bir Temsilcisi Olarak Kadızâdeliler". *İlahiyat Akademi Dergisi* 1/1-2 (2015): 303-305.
- Alper**, Ömer Mahir. "16. Yüzyılda Osmanlı Düşüncesi: Kemalpaşazâde Bağlamında Bazı Mülâhazalar". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı İlim ve Fikir Dün-yası*. Ed. Ekrem Demirli vd. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

- Arslan**, Ahmet Turan. *“İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri”*, İstanbul: Seha Yayıncılık, 1992.
- Arslan**, Ahmet Turan. *“Türk Düşünce Hayatında İmâm Birgivi”*. *Hoca Ahmed Yesevî’den Şeyh Şaban-ı Veli ve Sonrasına Türk Düşünce Hayatı Uluslararası Sempozyum Bildirileri*. (Kastamonu. 4-5 Mayıs 2018).
- Arslan**, Ahmet. *Kemalpaşazâde Tehâfüt Hâşiyesi’nin Tahlîli*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Atay**, Hüseyin. *“İlmî Bir Tenkit Örneği Olarak İbn Kemâlpaşazade’nin Muhyiddin b. Arabî Hakkındaki Fetvası”*. *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 1989.
- Atsız**, Hüseyin Nihal. *İstanbul Kütüphanelerine Göre Üç Bibliyografya*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2. Basım, 2015.
- Aydın**, Ömer. *Türk Kelâm Bilginleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Aynî**, Mehmed Ali. *Türk Ahlakçuları*. 1/105-152. İstanbul: Marifet Basımevi, 1939.
- Birgivi**, Mehmed. *et-Tarikatü'l-Muhammediyye fi beyânî’s-sireti’n-nebeviyyeti’l-Ahmediyye*, (Bombay: Şerefüddin el-Kütübî ve Evlâdihî, t.y.).
- Birgivi**. *İzhârü’l-Esrâr*. İstanbul: Mısır Matbası, 1325.
- Bulut**, Fazlı. *İran (Gül, bülbül ve şiir ülkesi)*. İstanbul: Doğan Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Bursalı** Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 1:352-54. İstanbul: Meral Yayınevi, ts.
- Çelebi**, İlyas. *“Kemâl Paşazâde Kelâma Dair Görüşleri”*. *İslam Ansiklopedisi*. 25/242. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Dalkıran**, Sayın. *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*. İstanbul: OSAV Yayınları, 1997.
- Demir**, Abdullah. *“İmam Birgivi Selefi mi yoksa Mâtürîdî mi?”*. *Balikesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivi*. ed. Mahmet Bayyigit vd. 2/286-315. Balikesir: y.y., 2019.
- Demirciğil**, Bayram. *“Birgivi’nin Tasavvuf ve Tarikatlere Bakışı”*. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/4 (Eylül 2017): 717-734.
- Düzenli**, Yaşar. *“Balikesir’li Bir Osmanlı Aydını: İmam Birgivi”* *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/4 2000): 228-247.
- Ebü Hanîfe**, Numan b. Sâbit. *“el-Fikhü’l-Ekber”*. ed. Ali Nar, *Akaid Risaleleri* içinde. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Geçit**, Mehmet Salih. *“İmam Birgivi’de Öze Dönüş Temayülü”*. *Balikesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivi*. ed. Mahmet Bayyigit vd., 2/194. Balikesir: y.y., 2019.
- Gölcük**, Şerafettin. *“Kemâl Paşazâde’nin İnsan Anlayışı”*. *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*. Haz. Hayri Bolay, Bahaeddin Yediyıldız, Mustafa Sait Yazıcıoğlu. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 1989.
- Gündoğdu**, Cengiz. *“Sivâsî Abdülmecid”*. *İslam Ansiklopedisi*. 37/286-287. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Güney**, Necmeddin. *“Osmanlı’da Para Vakfı Uygulamasına Güçlü Bir İtiraz: İmam-ı Birgivi’nin Para Vakfı Aleyhindeki Görüşleri”*. *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/11 Haziran 2019): 13-32.
- İbn Kemâl**, *Divân (Tenkidli Metin)*. Haz. Mustafa Demirel. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1996.
- İbn Kemâl**, *Kitabu’l-İmân*. Reşid Efendi. 1049. 139a-142a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *“Resâ’ilü İbn Kemâl”*. *Din-i İslâm Hediyesi*. Trc. Manastırlı el-Hac Hafız Davud Paşa. İzmir: Köylü Matbaası, 1326-1328.

- İbn Kemâl**, *“Risâle fi Ebeveyni’r-Resul”*. Mecmûa. Dügümlü Baba. 321. 28-41. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *“Risâle fi Haşri’l-Ecsad”*. Mecmûa. Dügümlü Baba. 321. 88-101. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *er-Risâle Münîratu’l-İslâm*. Esad Efendi, 1188. 29b-30a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *Fazilet-i Muhammed (a.s.) Risâlesi*. Mecmûa. Dügümlü Baba. 321. 41-48. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *Hadis-i Erbain Tercümesi*. Trc. Âşık Netâi. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1316.
- İbn Kemâl**, *Haşiyetun li’l-Mevâkif fi Evveli’l-İlahiyât*. Halet Efendi. 810. 208b-209a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *İ’câzu’l-Kur’an*. Mecmûa. Dügümlü Baba. 321. 70-77. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *Risâle fi Beyân-ı Evsâf-ı Ummi’l-Kitâb ve Levh-i Mahfuz ve Levh-i Manevî*. İstanbul: Darü’t-Tıbaatü’l-Amire, 1264.
- İbn Kemâl**, *Risâle fi Beyani’l-Kaza ve’l-Kader”*. Mecmûa. Dügümlü Baba. 321. 48-66. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *Risâle fi Heykelü’l-İnsan*. Ayasofya. 4794. 259b-260a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *Risâle fi mâ Yeteallaku bi-Halki’l-Kur’an*. Mecmûa. Dügümlü Baba. 321. 66-70. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *Risâle fi Meâdi’l-Cismânî*. Lâleli. 3711. 98b-100a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *Risâle fi Tahkiki’l-Mucize*. Dügümlü Baba. 321. 77-84. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Kemâl**, *Risâle fi Ulûm el-Hakâik ve Hikmeti’d-Dekâik*. Halet Efendi, 810. 153b-154a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn-i Kemal Paşa**, *Tercihu’l-Mezhebi’l-Haneî alâ Gayrihi*. Nafiz Paşa, 212. 1. Türkiye Yazma Eserler Kurumu-Süleymaniye Kütüphanesi.
- İlmiyye Sâlnâmesi**. Haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmet Nezih Gailtekin, Cevdet Dadaş. İstanbul: İşaret Yayınları, (Nisan-1998): 299.-304
- İmam Birgivi**, *Risâle-i Birgivi: Mü’minlere Nasihat*. sad. Mehmed Şevket Eygi-Ahmed Ersin Yücel. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1964.
- İmam Birgivi**, *Tarikat-i Muhammediyye Tercümesi*. Arapça aslından Çev. Celâl Yıldırım. İstanbul: Demir Kitapevi, 1969.
- İmam-ı Âzam**, *İmam-ı Âzam’ın Beş Eseri*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: y.y. 1981.
- İnalçık**, Halil. *“Şeriat ve Tasavvuf. Medrese ve Tekke”*. *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet (Seçme Eserleri-IX.)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- İpşirli**, Mehmet. *“Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”*. *Osmanlı Medeniyeti ve Devleti Tarihi*. Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. 1: 139-277. İstanbul: IRCICA, 1994.
- Hizmetli**, Sabri. *“Mezhepler Tarihi Yönünden Kemal Paşazâde’nin Görüşü”*, *Şeyhül-İslâm İbn Kemâl Sempozyumu*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1986, 123-141.
- Kemal Paşazâde**, *Yusuf-u Züleyha*. Haz. Mustafa Demirel. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Kılıç**, Mustafa. *“İbn-i- Kemal Paşa”*. *Eyüpsultan Sempozyumu VI (Tebliğler)*. 153-157. İstanbul: Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, 2003.
- Kufralı**, Kasım. *“Birgivi”*. *İslam Ansiklopedisi*. 2: 634. İstanbul: MEB Yayınları, 3.

- Basım, 1962.
- Martı**, Huriye. "16. Yüzyıl Osmanlısında Bir Ehl-i sünnet Müdafii: Birgivi Mehmed Efendi". *Marife Dergisi* 5/3 (Kış 2005): 287-298.
- Martı**, Huriye. "Birgivi Mehmed Efendi". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni Osmanlı'da Felsefe ve Aklî Düşünce*. Ed. Ahmet Hamdi Furat. 8: 633-674. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015).
- Ocal**, Ahmet Yaşar. "Din ve Düşünce". *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. 2/146-150. İstanbul: IRCICA, 1998.
- Öçal**, Şamil. *Kemal paşazâde'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Öge**, Ali. *Şeyhu'l-İslâm İbn Kemâl'in Sünnîlik Anlayışı*. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi. 2010.
- Önal**, Recep. "Bir Osmanlı Bilgini İmam Birgivi Üzerine Biyografik Bir İnceleme". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/14, (2018), 127-165.
- Önal**, Recep. "İmam Birgivi'nin Mezhebî Kimliği Üzerine Krono-Teolojik Analizler". *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivi*. ed. Mehmet Bayyigit, v.dğr. 2/224-250. Balıkesir: y.y. 2019.
- Önal**, Recep. "İmam Birgivi'nin Siyasî-İtikadî Mezheplere Yaklaşımı". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 7/4 (Ekim-Kasım-Aralık 2018), 2404-2437.
- Önal**, Recep. "Osmanlı Devleti'nde Sünnî Düşüncenin Resmî İdeolojinin Kabul Edilmesi Üzerine Bir Değerlendirme". *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi*. ed. Mustafa Yiğitoğlu. 932-942. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Özen**, Şükrü. "Kemâlpaşazâde". *İslam Ansiklopedisi*. 16/240-242. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Özervanlı**, M. Sait. "Osmanlı Kelâm Geleneğinden Nasıl Yararlanabiliriz?". *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları, Tespitler-Problemler-Teklifler SempozyumBildirileri*. Ed. Ali Akyıldız. Ş. Tufan Buzpınar. Mustafa Sinanoğlu. İstanbul: y.y. 2007.
- Özler**, Mevlüt. "İlâhî İsim ve Sıfatlar". *Kelâm El Kitabı*. 219-262. Ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Özler**, Mevlüt. "Kelâm Tarihi". *Kelâm El Kitabı*. 21-40. Ed. Şaban Ali Düzgün. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Öztuna**, Yılmaz. *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*. 4/117-166. İstanbul: Ötügen Yayınevi, 1983.
- Öztürk**, Halil. "Vasiyetnâme Bağlamında Birgivi'nin Sıfat Anlayışı", *Balıkesirli Bir İslâm Âlimi İmam Birgivi*, ed. Mahmet Bayyigit vd., Balıkesir: y.y., 2019, 2/361-384.
- Parmaksızoğlu**, İsmet. "Kemâl Paşazâde". *İslam Ansiklopedisi*. 18/5621-566. 3. Baskı. İstanbul: MEB Yayınları, 1962.
- Sâbûnî**, Nüreddin. *el-Bidâyetü fi usûli'd-dîn*. Haz. Bekir Topaloğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 4. Basım, 1991.
- Soğukoğlu**, Fehmi. "Birgivi'nin Tasavvuf'a Dair Eleştirilerinin Arka Planı İbnü'l-Cevzî-Birgivi Karşılaştırması". *Balıkesirli Bir İslam Âlimi İmam Birgivi*. Ed. Mehmet Bayyigit vd. 1/412-421. Balıkesir. y.y. 2019.
- Sözen**, Kemal. *İbn Kemâl'de Metafizik*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2001.
- Teftâzânî**, Sa'düddin. *Şerhü'l-Akâid*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 1991.

- Turan**, Şerafettin. "Kemâl Paşazâde". *İslam Ansiklopedisi*. 25/238-247. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Tülücü**, Süleyman. "Ünlü Bir Osmanlı Âlimi İmam Birgivi ve İzhar'ı", *Osmanlı Bilim*, Ed. Güler Eren, 8/107-113. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Unan**, Fahri. "Medreseler ve Osmanlı Merkezi Yönetimi". Erişim: 28 Nisan 2020. <https://www.journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol05...>
- Uzunçarşılı**, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Ünal**, Mehmet Ali – Cengiz, Osman. "Osmanlı Selefiliği İddiası: Çivizâde ve Birgivi Üzerine Bir Tetkik". *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*. Fuat Aydın vd., 461-501. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019.
- Yavuz**, Salih Sabri. "Gazzâlî'de Hikmet'in Anlamı ve Yorumu". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 8, 2015, ss. 7-23.
- Yavuz**, Salih Sabri. "Kelâm'da Efdaliyyet Meselesi ve İbn Kemâl'in 'Efdaiyyetu Muhammed' Risâlesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2005: 147-185.
- Yazıcıoğlu**, M. Sait. "Kelâmcı Olarak İbn Kemâl", *Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu*. Haz. Hayri Bolay, Bahaeddin Yediyıldız, Mustafa Sait Yazıcıoğlu. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 1989.
- Yılmaz**, Ömer Faruk. *Belgelerle Osmanlı Tarihi*. 2/51-53. İstanbul: Osmanlı Yayınevi, 2. Basım, 1999.
- Yurdagür**, Metin. *Mâverâünnehir'den Osmanlı Coğrafyasına Ünlü Türk Kelâmcıları*. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017.
- Yüksel**, Emrullah. "Birgivi". *İslam Ansiklopedisi*. 6/191-194. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Yüksel**, Emrullah. "Mehmet Birgivi (929-981/1523-1573)". *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 2 (1977): 184. 1988.